

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.В.БЕЗДРАБКО*

РОЗВИТОК НАУКИ ПРО ДОКУМЕНТ У ХІХ ст.: ВІЗІЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

У статті розглянуто умови еволюції науки про документ у ХІХ ст., її організаційний розвиток. Відзначено роль університетів, спеціалізованих навчальних закладів, зокрема, Школи хартій, поціновано роль архівів як науково-дослідних центрів вивчення документів. Висвітлено основні здобутки археографії, джерелознавства, інших спеціальних історичних дисциплін на теренах студіювання документа, середовища його створення та функціонування. Розкрито фактори формування широкого тлумачення поняття «документ», зародження документальної науки П.Отле на ґрунті ідей Ш.В.Ланґлуа і Ш.Сеньобоса.

Сучасна наука тяжіє до філософського осмислення еволюції знання. Пошуки найефективніших методологій переконують у доцільності міждисциплінарних підходів за умови високої дослідницької культури. Дедалі частіше перевагу віддають культурологічному підходу, визначаючи його зміст як уведення знання в контекст сформованого культурного типу тієї чи іншої епохи в усіх її проявах: умонастрої суспільства, стиль мислення, психологічне середовище, мистецтво, література, мова, наука тощо¹.

Проблема «знання / наука – епоха» – не нова. Утім, якщо взяти до уваги сучасні документознавчі дослідження, то з-поміж них знайдеться обмаль таких, про котрі можна було би відгукнутись як про ґрунтовні ретроспективні спроби осмислення еволюційних змін науки про документ, репрезентацію різних моделей її розвитку, глибоке осягнення науково-пізнавального процесу – поступального руху до «істинних знань». В українській історіографії документознавства на особливу увагу заслуговує монографія С.Г.Кулешова

* Бездрабко Валентина Василівна – доктор історичних наук, професор, директор Інституту державного управління Київського національного університету культури і мистецтв.

E-mail: valentbez@rambler.ru

¹ Бухараев В.М., Бухараев Я.В. «Кривые зеркала» для нормальных героев: обновление историко-научных практик как проблема историографии // Историческая наука в меняющемся мире. – Казань, 1993. – Вып.2. – С.132–134; Гуревич А.Я. Культура и история (ответы д.и.н. проф. А.Я.Гуревича на вопросы редакции журнала) // Новая и новейшая история. – 1991. – №1. – С.97–100; Зашкільняк Л.О. Методологія історії: проблеми предмету і структури // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. (м.Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.36–41; Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Там само. – С.42–47 та ін.

«Документознавство: Історія. Теоретичні основи»². Це чи не єдиний випадок, коли наголошено на теоретичному осмисленні історії накопичення емпіричних знань про документ та їх початковій диференціації. Дослідження побудоване на розумінні особливостей різних форм знань, умов і закономірностей їх розвитку, залежностей між практикою і наукою, важливості тривання розвідок, що спонукають студіювати, дбати про новітній досвід, а потім із нього творити здобутки інших форми і змісту.

Після виходу у світ згаданої праці багато питань, уперше актуалізованих С.Г.Кулешовим, стали предметом резонансних наукових дискусій, наприклад, відома полеміка щодо документології. Проте вагомі частини дослідження, не вельми запитані сучасною проблематикою документознавства – *історична й історіографічна*, – залишились осторонь. Хоча саме ретроспективні знання здатні відкрити шляхи розв'язання більшості основних питань науки, що продовжує рефлексувати, дисциплінарно стверджуватись і багатовекторно розвиватись у конструктивному напрямі – конкретизації документознавчих досліджень на тлі документологічних тенденцій. Відтак, апелюючи до класичних і модерних історіографічних прийомів і продовжуючи міркування вченого, означимо ключові моменти історії та теорії науки про документ у контексті загального світового досвіду, зокрема, знакового періоду її розвитку – дев'ятнадцятого століття.

Гучні революційні події в Західній Європі кінця XVIII ст. продемонстрували «відносність» корисності знання, розвінчали «міф про непорушність принципів науки, звільнили від переконання в безперервно-кумулятивному характері розвитку наукового процесу як [...] деталізації нечисленних фундаментальних “апріорно достовірних” ідей», що вплинуло на утвердження принципово важливого розуміння необхідності ревізії теоретичних і методичних засад отримання результатів³.

Це спонукало не тільки до розбудови логічно зважених схем еволюції природи та суспільства, але й пошуку ірраціональних мотивів корегування «колективної поведінки», розуму і духу. Безсумнівно, політичні, економічні, культурні чинники розвитку соціуму наклали відбиток на становлення науки, головною особливістю якої в XIX ст. стало опредметнення знань, коли досліджується не реальність у «чистому вигляді», а деякий її зріз, поданий через призму теоретичних і операційних дій, засобів, способів суб'єктивного освоєння світу. Це дозволило відкрити нові обрії досягнення раціонального й ірраціонального, розширити об'єктно-предметну сферу студіювання фактів, подій, явищ суспільного життя, провадженого в гуманістиці.

Розвиток науки в XIX ст. відзначений ще одним важливим процесом – стиранням меж між традиційно відособленими природничими, технічними, гуманітарними науками, утвердженням міждисциплінарності. Конкретні методи дослідження запозичуються загальними науками, а їх ідеї, концепції, теорії впливають на диференціацію знань і народження нових

² Кулешов С.Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи. – К., 2000. – 167 с.

³ Ильин В.В., Калинин А.Т. Природа науки: гносеологический анализ. – Москва, 1985. – С.74.

дисциплін. Екстраполюючи зроблені зауваги на науку про документ, відмітимо появу перших узагальнювальних праць (наприклад, із дипломатики, діловодства, історичного джерелознавства, сфрагістики, палеографії), здатність до абстрагувань об'єкта вивчення, міждисциплінарні підходи пізнання, комплексність студій.

Суттєвий вплив на розвиток дисциплін гуманітарного циклу, за визнанням наукознавців, справила історія, яка на той час швидко інституціоналізувалася. Вивчаючи тенденції її еволюції в епоху Просвітництва, О.Тері дійшов цілком справедливого прогностичного висновку, що «саме історія накладе [найвідчутніший] відбиток на XIX ст. [...] Вона дасть йому ім'я так само, як філософія назвала своїм ім'ям XVIII ст.»⁴. Вирішальні зрушення в історичній науці відбулися через потужний вплив спочатку Просвітництва, а згодом (і разом із ним) основних філософських течій – романтизму, позитивізму та марксизму.

Домінантна просвітницька ідея універсальної істини, заперечувально продовжена німецьким *Historismus* чи англійським *historicism*, сприяла утвердженню віри у здатність особи здобути об'єктивне й фактичне знання про історичну реальність. Щоправда, у XX ст. видатні мислителі Г.-Г. Гадамер, М.Фуко та інші переконливо спростують можливість з'ясувати історію такою, «якою вона була насправді», оскільки всі тексти (в постмодерному розумінні), дають нам опосередковану версію історичної реальності. Проте на тлі все ще популярних у XIX ст. просвітницьких ідеалів науки віра в написання історії «якою вона була насправді» залишається відчутною, спонукаючи дослідників творити великий «правдивий» наратив. Філософські й філологічні студії підсилювали ідеї історії Й.Г. фон Гердера та історичного руху світового духу Г.Ф.В. Гегеля, що стали знаковими для романтизму, зміцнили переконання у перспективності пізнання розвитку народу, суспільства, держави через джерела, які сприймалися «прозорим вікном у реальність, котру вони репрезентували» (Ю.Пітерс).

Більшістю дослідників романтизм розглядається як потужне заперечення Просвітництва, яке вочевидь проявляється, окрім раціонального, ще й пошуком ірраціонального у будь-якій гносеологічній ситуації⁵. І хоча звернення до ірраціонального в пізнавальному процесі було не єдиним виявом романтизму, утім, саме ним пояснюють активно пропаговані ідеї про «душу», «дух» народу, осягнення яких здатне забезпечити успішний розвиток суспільства і держави. Виявляти «душу» народу романтики націлюються в історичних джерелах. Тому автоматично актуалізуються питання, що стосуються збирання, вивчення, зберігання й видання документів⁶.

Пошуки романтиками «душі» народу викликали до життя масові організаційні заходи, наприклад, з археології, польової, камеральної археографії, видання зібраного фольклорного, етнографічного, лінгвістичного

⁴ Цит. за: Историография истории южных и западных славян: Учеб. пособие. – Москва, 1987. – С.111.

⁵ Зашикільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Л., 1992. – С.110.

⁶ Бездрабко В.В. Істориографічні зауваги про еволюцію джерелознавства та науку про документ // Грані. – 2008. – №3. – С.54–61.

чи історичного матеріалу, заснування архівів для їх зберігання, науково-дослідних центрів студіювання джерел, освітніх установ для пропагування знань, методики роботи з історичними документами⁷. Невід'ємною рисою нового образу історичної науки XIX ст. стало поширення наукових і громадських гуртків, підтримуваних державою та приватними особами, розростання мережі фахової періодики, проведення конференцій, інших зібрань спочатку регіонального, а згодом і міжнародного масштабів, реорганізація класичної університетської освіти, збільшення кількості наукової продукції тощо.

Крім реформування зовнішніх структурних ознак науки, вкажемо на її внутрішні зміни. Такими є збагачення поля досліджень і розширення кола джерел інформації, зміни пропорційності між теоретичними та прикладними студіями на користь перших, увиразнення співвідношення загальної й національної історії, спеціальних історичних дисциплін (далі – СІД), удосконалення традиційних і народження новітніх методів пізнання, поповнення фахової термінології тощо. Ці обставини вплинули на стан галузей знань, які прямо й опосередковано розробляли теми, пов'язані з вивченням різних носіїв інформації та безпосередньо інформаційної складової.

Посилаючись на міркування історика Дж.Бен-Девіда, відзначимо, що основними джерелами інновацій у науці залишались університети, наукові установи, цілеспрямована політика еліти, яка діє від імені вченої спільноти загалом чи формальних і неформальних асоціацій, а також державних мужів⁸. Відтак горизонтальні й вертикальні «інтелектуальні шунтування» (створення нових кафедр, розширення кількості й масштабності археологічних й археографічних експедицій, відкриття спеціалізованих навчальних закладів тощо) сприяли збагаченню ґносеологічної картини різноманітністю евристики і відкриттів.

Позитивізм поповнив науку працями емпіричного змісту. Зрештою, динамічний розвиток фактажної основи досліджень спричинив розрив між теорією та практикою, а значить, продукував *відкритість* прикладних досягнень однієї галузі знань для інших. Джерелознавець А.К.Соколов вважає, що неминучим наслідком за таких обставин є «привласнення», «за-своєвання» здобутків різними науками, а саме тими, які іманентно чи за зовнішніх умов побутування потребують цього найбільше. Це, своєю чергою, *пояснює*, по-перше, *обставини* складання галузей знань; по-друге, *розбудову* пізнавального базису в межах однієї науки різними фахівцями; по-третє, *зміну* парадигматики знань за рахунок «розмивання» кордонів між галузями, що створює умови вільного «перетікання» та міждисциплінарного засвоєння досягнень. Цим тлумачимо розгляд документа історичною, філологічною науками. Це продукує еkleктичні розвідки їх освоєння як частини реальності, визначально впливає на статус джерелознавства і похідних від нього наукових дисциплін у системі гуманістики.

⁷ Вайнштейн О.Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней: Учеб. для ист. ф-тов гос. ун-тов и пед. ин-тов. – Москва; Ленинград, 1940. – С.181.

⁸ Ben-David J. The Scientist's Role in Society: A Comparative Study with a new Introduction. – Chicago; London, 1984. – P.77–78.

Для марксизму, що теж набув поширення у XIX ст., основоположним при вивченні історичного джерела стало об'єктивне з'ясування суспільно-політичних чинників їх виникнення, еволюції; інтерпретація теоретичних конструкцій, у першу чергу, з позицій відповідності соціальних фактів, подій, процесів та явищ реальності. Марксизм запропонував нові системні й усебічні підходи до пізнання історичного джерела, які знайшли широке розповсюдження.

Отже, укорінення ідей романтизму, а згодом позитивізму та марксизму продукує нову парадигму рішень онтологічних і епістемологічних проблем. Високо поцінуємо фундаментальні постулати методологій XIX ст.: педантичне ставлення до фактів, яке має базуватися на джерельному або документальному підтвердженні; раціональний, за законами формальної логіки, підхід до розкриття причинно-наслідкових зв'язків між ними; синхронність здійснення зовнішньої, внутрішньої наукової критики документів; урахування екстернальних та іманентних умов побутування систем знань.

Найвищий рівень організації історичної науки й розроблення методології досліджень у XIX ст. спостерігаємо в Німеччині та Франції. Кількісні зміни в мережі європейських університетів (відкриття їх у Берліні (Німеччина, 1809 р.), Брюсселі (Бельгія, 1834 р.) та ін.) супроводжувалися якісною реформацією змісту підготовки студентів-гуманітаріїв. Так, на філософських університетських факультетах, які спеціалізувалися на історико-філологічних навчальних програмах, відкриваються кафедри історії давнього світу, середніх віків і СІД, а в планах з'являються курси, які спеціалізуються на вивченні матеріальної чи інформаційної складової документа⁹.

Потужним розповсюджувачем оригінальних ідей, народжених на теренах вивчення документа, була паризька Школа хартій (École des chartes, далі – Школа, 1821 р.) – спеціалізований навчальний заклад із підготовки фахівців з історичного джерелознавства, архівістики і бібліотекознавства, для яких головним завданням стала «критика середньовічних текстів»¹⁰. Серед дисциплін, що викладалися її слухачам, значились палеографія, романські мови, бібліографія, архівістика, дипломатика (у т.ч. і курс «Середньовічні канцелярії й архіви»), політичні, адміністративні й судові установи [Франції], цивільне, канонічне право у середні віки, середньовічна археологія й критичне вивчення джерелознавства історії Франції¹¹. Простий перелік дисциплін чітко вказує на віддання укладачами «навчальних планів» переваги курсам, що уможливили б не тільки всебічний розгляд документів як явища, але й середовищ їх утворення та функціонування.

Як свідчить історія, викладачами Школи хартій здебільшого були кращі співробітники Національного архіву й Національної бібліотеки Франції¹².

⁹ Историография нового времени стран Европы и Америки: Учеб. пособие для ун-тов и пед. ин-тов. – Москва, 1967. – С.159.

¹⁰ Лихачёв Н.П. Дипломатика: (из лекций, читанных в С.-Петербургском археологическом институте). – Санкт-Петербург, 1901. – С.51.

¹¹ Там же. – С.53–54.

¹² Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах (история и современная организация): Учеб. пособие. – Москва, 1971. – С.64.

Після повного виконання навчального плану, успішних випускних випробувань і захисту дипломної роботи «шартисти» одержували право обіймати посади архівістів департаментів, генеральних (головних) інспекторів архівного управління. Окрім цього, випускники Школи користувалися великим попитом не тільки в державних установах Франції, але й у закордонних архівах, бібліотеках, музеях. За влучним висловом М.П.Лихачова, Школа «неймовірно оживила французьку історичну науку», підготувавши плеяду видатних діячів із джерелознавства, палеографії, дипломатики XIX ст. В активі закладу – повноцінні навчальні курси із СІД (у т.ч. відповідні програми, підручники, посібники, довідники тощо), серійні видання документального матеріалу, атласи, альбоми, каталоги (переважно з дипломатики, палеографії), тематичні покажчики до архівних, бібліотечних фондів, реєстри та хронологічні переліки документів, комплексні історичні й теоретичні галузеві студії тощо, які засвідчують рівень розвитку дисциплін¹³.

Відкриття Школи хартій продовжило досить добре відому в Європі ще з часів середньовіччя традицію доповнення університетської освіти «унікальними» професійними закладами. Пізніше, в 1868 р., список «додаткової [до університетської] сукупності» навчальних установ доповнила Практична школа вищих досліджень (*École pratique des hautes etudes*), у складі якої було відкрито відділення історичних і філологічних наук. Його славу примножать знані дослідники – Фердинанд де Соссюр, Антуан Мейє, Густав Гійом, Еміль Бенвеніст та інші, котрим нерідко належало перше слово в започаткуванні новітніх наукових дискурсів у вивченні інформації як тексту, документа.

Почин учених-подвижників, політиків Франції з розгортання інтелектуальної мережі наукової співпраці взяли на озброєння і в інших європейських країнах. Свідченням цього стало, наприклад, заснування Історичної комісії при Баварській академії наук (Німеччина, 1858 р.), міланської (1842 р.), венеційської (1854 р.) (Італія) шкіл палеографії, Інституту досліджень австрійської історії (1854 р.), мадридської школи дипломатики (Іспанія, 1856 р.), ватиканської школи палеографії та історичної компаративістики (1884 р.) тощо¹⁴. Програма підготовки студентів багато в чому уподібнювалася відомій практиці Школи хартій, і передбачала оволодіння слухачами класичними СІД: дипломатикою, палеографією, хронологією, сфрагістикою, геральдикой, архівістикою, бібліотекознавством, критикою історичних джерел, а також загальними гуманітарними науками – мистецтвознавством, правом, літературою тощо. Додаткову (варіативну) частину навчального плану представляли історична географія, нумізматики, мови, у т.ч. і класична філологія¹⁵. Установи відбулись як помітні осередки підготовки висококваліфікованих фахівців, розроблення інструментарію критики

¹³ Лихачёв Н.П. Дипломатика... – С.55–56.

¹⁴ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах... – С.119.

¹⁵ Лихачёв Н.П. Из лекций по дипломатике, читанных в Императорском археологическом институте. – Санкт-Петербург, 1905–1906. – С.84.

документів, значні видавничі центри, засновники наукових періодичних видань. Попри різні моделі розвитку вищої освіти у Франції, Німеччині, Великобританії чи деінде історики науки однастайні у винятковому значенні цих інституцій для розбудови спеціалізованої освітньої мережі.

Слава потужних центрів студіювання документів закріпилася за архівами, які на цей час накопили значний, що потребував узагальнень, досвід практичної і наукової роботи. Бібліографія найвідоміших праць XVII ст. з архівної справи Я.Зенкера, практичні рекомендації щодо облаштування й функціонування архівів, методика дешифрування й прочитання давніх рукописів Ж.Баттеня та Й.С.Пюттера, опис «правильної організації» архівної справи, класифікація документального матеріалу, засади наукової форми опису документів М.Мар'є, теоретичні викладки з реєстратурознавства і СІД Ф.Е.Шпісса й багато інших досягнень та імен XVIII–XIX ст. демонструють основні тенденції розвитку знань про документ в архівній науці.

При обговоренні стану архівістики наприкінці XVIII – у XIX ст. обов'язково вказують на централізацію, що виявилось у: 1) концентрації в державних архівах матеріалів ліквідованих відомчих архівних установ; 2) виокремленні архівної галузі в окремий напрям державного управління¹⁶. Відкриття центральних архівів у Франції (1789 р.), Неаполітанському королівстві (1808 р.), Голландії (1814 р.), Венеційській республіці (1815 р.), Бельгії (1878 р.), Великобританії (1838 р.), Флорентійській республіці (1852 р.), Іспанії (1866 р.), Данії (1889 р.) та інших європейських державах увиразнило загальні організаційні, науково-методичні проблеми реформування архівної галузі, а разом і ті питання, що стосувались «архівного періоду» існування документа.

Заснування державних архівів сприяло не лише ефективнішому збереженню документів, але й успішнішому джерельному забезпеченню історичної науки. Продовженням цього стало активне розроблення теорії архівознавства, історичного джерелознавства, зокрема, методики роботи з документами. З'являються праці, що розкривають історію архівів і теоретичні засади їх діяльності не лише як «місць зберігання», але й наукових установ, властивості, ознаки архівних документів на рівні термінологічних, генетичних, класифікаційних, функційних пояснень за авторством Г.А.Бахмана, А.Л.Бордье, Н. де Вайї, Т. фон Зікеля, Г.А.Ергарда, Ф.Л. фон Медема, С.Мюллера, Ж.А.Огта, Й.Г.Фейта, Р.Фруїна, К.Ф.Б.Цінкернагеля, Ж.Ж. і Ж.Ф. Шампольйонів та ін. «Народжені» у XIX ст. поняття «архівний фонд», «провенієнц-принцип», «пертиненц-принцип», розкриваючи обставини походження, побутування документів й уможливаючи виявлення внутрішніх логічних закономірностей документування, документообігу – заслужено здобули визнання. Їх особливе поцінування пояснюється неабияким значенням для відкриття нових перспектив осягнення історії, теорії, методики дослідження об'єкта не тільки в архівознавстві, але й у суміжних і споріднених дисциплінах.

¹⁶ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах... – С.49.

Ключовим моментом «архівної реформації» XIX ст. було: 1) розроблення відповідної нормативно-правової бази; 2) створення єдиної мережі архівів із чітким, ієрархічно вибудованим адміністративним підпорядкуванням; 3) введення основних правил роботи архівів; 4) розвиток галузевої освіти; 5) забезпечення умов для наукових студій на державному рівні. Італієць Ф.Боніані, бельгієць Л.П.Гашар, француз А.-Г.Камю, німці Р.Козер і М.-І. Монжеля, англієць Ф.Палгрейв та інші подвижники архівної справи, державні діячі, вчені виступили ініціаторами централізації¹⁷ (різного обсягу і форми) архівів, основоположниками проектів перетворень їх у наукові установи, укладачами внутрішніх правил функціонування структурних підрозділів, посадових інструкцій працівників, правових актів про користування архівними документами фізичних осіб, засновниками спеціалізованих освітніх закладів, архівних товариств, меценатами галузі, проведення з'їздів архівістів.

Слід указати на потужне розроблення проблеми класифікації документів. Історія залишила свідчення їх систематизації за предметно-тематичним, формально-логічним критеріями (наприклад, класифікації документів А.-Г.Камю – П.Дону в Національному архіві Франції, Таємному державному архіві Пруссії, Головному архіві Королівства Бельгія, Ватиканському архіві, Державній реєстратурі Швеції, Депо архівів Греції й т.д.), за джерелами комплектування (класифікація документів у Державному архіві Великобританії). «Заручившись» підтримкою В.М.Автократова, Н.В.Бржостовської, А.Бреннеке та Є.В.Старостіна, відзначимо, що попередні предметно-логічні схеми класифікації документів, які хоч і зазнають позитивних змін у XIX ст. залежно від розвитку філософських, загальнонаукових поглядів суспільства та потреб архівістики, не вибувають з ужитку¹⁸.

Активне обговорення класифікації документів сприяло накопиченню знань про їх зовнішні і внутрішні властивості, ознаки та нуртуванню ідей, викликаних «оголенням» вад однобічних пропонованих схем. Це каталізувало утвердження комплексного підходу до систематизації, синхронно виваженого застосування провенієнц- і пертінєнц-принципів задля забезпечення органічного «входження» документів в архів, збереження історично сформованого середовища їх побутування – фонду, цілісності документальних комплексів з усіма історичними зв'язками функціонування одиниць зберігання¹⁹. Варто відзначити також такий важливий напрям діяльності архівістів, як описання документів і створення вторинної архівної інформації. Форми довідкового апарату архівів на той час були досить різними, але найбільш розповсюдженими стали детальний і короткий подокументні описи чи описи одиниць зберігання, путівники (архівні й міжархівні)²⁰.

¹⁷ Незважаючи на заходи, пов'язані з централізацією архівів у Західній Європі, колосальна їх кількість продовжувала існувати поза контролем уряду, наприклад, приватні, церковні, відомчі тощо.

¹⁸ Старостин Е.В. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. – Москва, 1997. – С.51.

¹⁹ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах... – С.49–141.

²⁰ Там же. – С.139.

Укладання довідкового апарату сприяло формуванню документальної інформаційної моделі, позначаючись на розвитку галузей знань про документ. Народження нового наукового підходу до вирішення однієї з найважливіших проблем теорії й практики роботи з документами водночас перегукувалося з іншими галузевими пошуками в бібліотечній і музейній практиках.

Коментуючи загальні досягнення архівної науки досліджуваного періоду, Н.В.Бржостовська називає нормативну регламентацію формування державного (національного) архівного фонду (у т.ч. наукові засади комплектування й експертизи цінності документів, їх обліку); класифікацію документів; удосконалення довідкового апарату архівів (інвентарі, індекси, календарі, реєстри, реперторії, репертуари і т.д.); появу довідкових книг (описи, путівники, огляди, наприклад, «Інвентарі архівів Бельгії» («*Inventaire des archives de la Belgique*», 1837 p.), «Архіви Франції» («*Les Archives de la France*», 1855 p.), «Французькі історичні архіви» («*Les Archives de l'histoire de France*», 1891–1893 pp.), розроблення технічних і технологічних питань, що стосувалися приміщення й облаштування архівів, температурного режиму та рівня вологості повітря в місцях зберігання документів, розвиток фахової періодики, серійних видань, як-от «Пам'ятки Баварії» («*Monumenta Boica*», Мюнхен, 1763–1916, 1932, 1956 pp.), «Архівний часопис» («*Archivalische Zeitschrift*», Мюнхен, 1876 p.), «Повідомлення прусського архівного управління» («*Mitteilungen der Preußischen Archivverwaltung*», Ляйпциг, 1900 p.)²¹.

З огляду на становлення в XIX ст. найширшого тлумачення поняття «документ», доцільно в руслі міркувань про архівну справу зробити ще одну заувагу. Відсутність на тоді значеннєвого розмежування понять «історичний документ», «архівний документ», «історичне джерело», «документ», «рукопис», «книга» наклала відбиток на комплектування архівів і бібліотек. Інколи функції архівів у західноєвропейських, скандинавських країнах, Південній, Північній Америці виконували бібліотеки²². Тривання відсутності чіткої профілізації архівів і бібліотек опосередковано впливало на ототожнення їх призначення, а отже, і об'єктів зберігання під загальною назвою «документ». Цей факт було обтяжено науково-технічними відкриттями нових носіїв інформації. Особа кінця XIX ст. мала справу не тільки з рукописними чи друкованими документами, але й із фотографіями, кінофільмами, звукозаписами, телеграфними стрічками тощо. Питання про умови й місце їх зберігання (архів чи бібліотека) постало надзвичайно актуально. Термінологічна неоднозначність визначення складу одиниць поповнення архівних і бібліотечних фондів, поширення новітніх матеріальних носіїв інформації, на нашу думку, вже тоді варто розглядати як чинники появи й укорінення тлумачення «документа» в найширшому розумінні. Тому цілком природно виглядали спільні організаційні, наукові й видавничі проекти архівістів і бібліотекарів: періодичні й продовжувані видання Національного

²¹ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах... – С.50.

²² Там же. – С.140.

архіву Франції – «Щорічник бібліотек і архівів» («Annuaire des bibliothèques et des archives», Париж, 1886 р.), Державного архіву Бельгії – «Бібліотеки та архіви Бельгії» («Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België», Брюссель, 1903 р.), наукові товариства – Корпус архівістів, бібліотекарів і археологів Іспанії (1858 р.), Асоціація архівістів, бібліотекарів і музейних працівників Бельгії (1907 р.), форуми – міжнародні конгреси архівістів і бібліотекарів (Брюссель, 1910 р.) тощо. Спеціалізовані освітні заклади здійснювали водночас підготовку фахівців для архівної й бібліотечної сфери діяльності (для прикладу: Школа хартій).

Такими подіями наповнилось життя архівної галузі в XIX ст., що вказує на відчутне посилення уваги держави, суспільства до її проблем. Це, своєю чергою, сприяло еволюції архівістики як науки, прикладної діяльності, освітнього напрямку й сфери управління, опосередковано й безпосередньо впливаючи на еволюцію історичної науки загалом, СІД зокрема. Ревізуючи усталені підходи, удосконалюючи й доповнюючи досягнення практики, узагальнюючи їх за допомогою модерних ідей і системних утворень – концепцій, архівознавство потужно розвивається в міждисциплінарному середовищі. Наукова колізія полягає в тому, що диференціація знань і становлення нових галузей, відчутно підтримували розвиток загальної науки, якою й мало стати, на думку П.Отле, *книго-архівно-музеезнавство* або *документація*.

Розбудова історичної науки, її інституціоналізація вплинула на становлення багатьох спеціальних галузей знань. Історія кожної з дисциплін представляє складне історіографічне явище, яке варто розглядати в контексті внутрішніх процесів і зовнішнього побутування. Утім, генетична й іманентна спорідненість галузей, зосереджених на спільному об'єкті дослідження, тривала єдність їх розвитку дають підстави для певного узагальнення. Основними організаційними досягненнями укорінення в науці історичних галузей знань, орієнтованих на вивчення документа (його різновидів і складових), стало введення тематичних університетських курсів, заснування фахової періодики і товариств, проведення з'їздів і конференцій, покликаних консолідувати наукові сили, поліпшити комунікацію й оперативно вирішити нагальні галузеві проблеми.

Нова форма існування науки – дисциплінарна, підтримувалася серйозними внутрішніми зрушеннями. Характерною рисою розвитку історичної науки в XIX ст. стало її «розшарування». На зміну одновекторному спрямуванню інтересів фахівців на історію держави (радше монархій) і права (правових систем) започатковується багатоманіття «історій» – економічних, соціальних, культурних, окремих інституцій та осіб тощо. Незважаючи на доволі очевидну незалежність від «основної», політичної, історії, їм судилося здобувати право на життя й утверджуватися в дисциплінарному статусі – якщо не в XIX ст., то вже в наступному столітті остаточно.

Розвиток нових напрямів історичної науки актуалізував розроблення джерельної бази. На думку більшості дослідників, найважливішою рисою у вивченні документів стало перенесення уваги з інформаційної складової

на матеріальну (перша половина XIX ст.), а згодом – поширення системного підходу до об'єкта дослідження, що автоматично спричинило різноплановий дисциплінарний дискурс²³. Це виявилось на рівні тематики, хронологічних і видових уподобань щодо студійованого об'єкта, добуванні знань, спрямованих на випередження практичних потреб, оперування новітніми методологічними засадами, вивіренних позитивізмом і зосереджених на цілісному вивченні документа, та марксизмом, який передбачав першочергове дослідження зовнішніх умов його функціонування²⁴.

Багато подвижників науки ввійшли в історію СІД їх засновниками й активними провідниками: Ф.Я.Баст, Е.Бернґайм, В.Ваттенбах, В.Гардтгаузен, Й.Г.Дройзен, Т.фон Зікель, А.А.Омон, Ф.Стеффенс, Ю.фон Фікер, Г.Л.Шлюмберже та ін. Вагомим є той факт, що їх діяння й наукові досягнення спонукали до кореляції стосунків між теорією і практикою галузей історичних знань. Визнаючи нерівномірність розвитку СІД, укажемо в загальному, що для більшості з них XIX ст. стало часом становлення, а практичні досягнення і відкриття часто не знаходили належного теоретичного представлення й обґрунтування. Проте накопичений матеріал, який потребував відповідного дослідного методу, провокував переміщення раніше маргінальних тем у центр уваги дослідників, котрі, намагаючись розв'язати інституційні суперечності між теорією і практикою, звернулись до теоретизувань.

Важливу роль у накопиченні наукових знань про документ відіграло джерелознавство, яке початково мало справу лише з письмовими джерелами²⁵. Для джерелознавства цього періоду типовим є захоплення формальним порівняльним методом і текстологічним аналізом, «штучний поділ критики джерел на зовнішню і внутрішню»²⁶, що цілком відповідало панівним методологічним підходам до об'єкта дослідження в гуманістиці.

Відштовхуючись від основоположних концептів праць Дж.Бернала²⁷, погодимось із твердженням про залежність між теорією документа і практикою роботи з документацією. Перші здобутки джерелознавства продукувалися архівною, діловодною, правовою практиками²⁸. Тих, хто звертався до документів, у першу чергу, цікавило питання, який факт можна розкрити завдяки пізнанню. Інакше кажучи, їх вивчення зводилося до виявлення фактологічної частини змісту джерела інформації. Тому початкові знання пов'язані, зазвичай, із затребуваним суспільною практикою визначенням достовірності, а також оригінальності документів. Становлення ж європейської науки на кшталт німецького *Quellenkunde* традиційно датують XVII–

²³ Кулешов С.Г. Документознаводство: Історія... – С.22.

²⁴ Большаков А.М. Вспомогательные исторические дисциплины. – 2-е изд. – Тверь, 1923. – С.41–54, 59–66, 78–83, 110–119.

²⁵ Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения // Источниковедение: теоретические и методические проблемы: Сб. тр. – Москва, 1969. – С.11.

²⁶ Якубовская С.И. Некоторые итоги развития теории источниковедения в советский период // Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР. – Москва, 1962. – С.191.

²⁷ Бернал Дж. Наука в истории общества / Пер. с англ. – Москва, 1956. – С.21.

²⁸ Черепнин Л.В. У истоков архивоведения и актового источниковедения («практической дипломатики») в России. (Вотчинные архивы и судебная экспертиза документов в XV–XVI вв.) // Вопросы архивоведения. – 1963. – №1. – С.39–75.

XVIII ст. Саме тоді накопичені знання про документ було піддано осмисленню на ґрунті раціональної логіки, що спричинило народження відповідних перших наукових галузей знань, у т.ч. і джерелознавства. Добуті емпіричним шляхом та апробовані столітньою практикою прийоми вивчення документів поступово систематизуються і перетворюються в методику досліджень письмових джерел. У XIX ст. ускладнюється архітектоніка науки, збагачується тематика студій за рахунок нових цільових установок стосовно системного опанування об'єктом дослідження, а теоретичні відкриття зводять науку на емпіричному базисі знань. У спробах окреслити зміст джерелознавства його представники розгорнули наукові дискусії довкола модерних значень сутності документа як «об'єкта пізнання», «відображення розвитку людської психіки», його структури, можливостей «абстрагування при підході до історичних джерел», термінології (логічної семантики)²⁹.

Суттєвий вплив на розвиток європейської історичної науки, зокрема, історичного джерелознавства, справили праці справжнього новатора німецької науки Л. фон Ранке. Крізь призму історичних подій і явищ, наслідуючи положення ідеалістичної філософії, учений переконливо доводить залежність історичного процесу від провідних тенденцій, ідей, серед яких основними виступають «держава» і «нація». Тому головною темою історичних творів Л. фон Ранке стало висвітлення історії державності та націєтворення. На думку провідних історіографів, саме тематика праць пояснює вибіркове ставлення науковця до історичних джерел³⁰. Для його творчості властивий своєрідний дослідний орієнтир винятково на офіційні документи, тоді, коли наративні джерела залишаються на маргінесі, за обрієм уваги. Відтак виникає особливий вид історичних творів – *perestiti* – переліки офіційних документів із коротким переказом їх змісту³¹. Пієтет до джерел відбився і в чи не найвідомішій фразі про відсутність іншої історії, крім тієї, що є в джерелах, а добре знане положення про те, щоб писати історію «так, як це було насправді» («wie es eigentlich gewesen»), дублювало вимогу посилалися тільки на документальні матеріали³². Безперечною заслугою Л. фон Ранке перед історичною наукою є пропагування системного застосування критичного методу до джерел середньовіччя й нової історії, сутність якого полягала в компаративному аналізі свідчень різних «паралельних джерел» із метою їх взаємоперевірки, у ретельному дослідженні змісту кожного джерела задля встановлення достовірності інформації, проведенні інших операцій внутрішньої і зовнішньої критики. Університетські історичні семінари Л. фон Ранке, якими професор натхненно опікувався впродовж кількох десятків років, виплекали плеяду знаних істориків (Д.Е.Актон, Я.К.Буркгардт, Г.Вайц, В.Ваттенбах, Ф.В.В.Гізебрехт, Г. фон Зібель та ін.), котрі відзначилися у царині науки глибокими джерелознавчими, методологічними студіями, організацією наукових досліджень.

²⁹ Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения. – С.12.

³⁰ Историография нового времени стран Европы и Америки. – С.153.

³¹ Вайнштейн О.Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли... – С.165.

³² Зашильняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – С.118.

Під впливом геттінгенської історичної школи формуються теоретичні засади історичної школи права, засновником якої виступив К.Ф.Савіньї. Відштовхуючись від найзагальнішого твердження про детермінативну роль «національного духу» для права і закону, відомий дослідник і політик заперечував положення про розум як головний чинник їх еволюції. Посилаючись на історію римського права, він теоретично змодельював ситуацію, яка розкривала залежність між потребами громадян, суспільства, імперії і правом, утіленим у законі³³. Зміст і форма правового акта, процедура його укладання розглядалися як продукт взаємин між особ-ою / -ами, соціумом і державою³⁴. Однодумець К.Ф.Савіньї – К.Ф.Айхгортн розбудовував теорію права так само з історичних студій, акцентуючи увагу на просвітницьких ідеалах – вірі в неосяжність гносеологічних можливостей людини, у т.ч. і в пізнанні «народного духу» (Volksgeist), завдяки всебічному дослідженню пам'яток права. Виняткова увага німецької історичної школи до джерел і їх критики мала декілька позитивних результатів. По-перше, вкотре було актуалізовано проблему вивчення джерел. По-друге, посилено студіювання правових актів, ставлення до яких ґрунтувалося на більшій довірі, ніж до наративу. По-третє, зміцнено практику видань документів. Спочатку Ю.Мезер висунув тезу про перевагу правових актів над оповідними джерелами, затим Ф.А.Вольф змусив колеґ критично осмислити наявний досвід джерелознавчої практики, а К.Ф.Айхгортн, Б.Г.Нібур і К.Ф.Савіньї проголосили актуальним та правильним такий підхід до документа, за якого з'ясовуються його історія, «походження, ті запозичення, що в ньому є, шляхи торування запозичень»³⁵. Їх приклади інтерпретації текстів, правових формул, незважаючи на певні методологічні хиби, стали гідним досягненням критики джерел у XIX ст.

Як відзначає Л.О.Зашкільняк, ідея здобуття «позитивного» історичного знання в поєднанні з джерелознавчими пропозиціями Л. фон Ранке виявилася потужним чинником посилення уваги дослідників до техніки вивчення документів і підготовки історичних студій, а стандартом професійної діяльності історика стала ретельна робота з джерелами³⁶. Творчість «старого майстра німецької історичної науки»³⁷ Л. фон Ранке, спрямована на розроблення засад критичного аналізу джерел, дослідні експерименти його послідовників продукували зразки застосування окремих методів наукової критики (зокрема історико-генетичного, порівняльно-історичного, статистичного), безперечно, сприяли становленню джерелознавства як спеціальної наукової галузі.

Вихованці німецької школи істориків-об'єктивістів Й.Г.Дройзен і Е.Бернґайм розвинули ідеї колеґ і запропонували класичний поділ методики

³³ Breisach E. *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*. – Chicago; London, 1983. – P.230–231.

³⁴ Ibid. – P.230–232.

³⁵ Косминский Е.А. *Историография средних веков. V в. – XIX в.: Лекции*. – Москва, 1963. – С.319.

³⁶ Зашкільняк Л. *Методологія історії: від давнини до сучасності*. – С.127.

³⁷ Бузескул В. *Современная Германия и немецкая историческая наука XIX-го столетия: К происхождению современной германской идеологии*. – Петроград, 1915. – С.11.

історичного дослідження на такі складові: *евристика* (вчення про джерела), *критика*, *тлумачення* (визначення значення і зв'язку фактів), *виклад* як «історична реконструкція»³⁸. Й.Г. Дройзен, міркуючи про пізнання історичної дійсності завдяки документам, доводить надзвичайну важливість *розуміння* (Verstehen) і *пояснення* (Erklären) як найбільшого завдання історика. Сприйняти, зрозуміти і роз'яснити зміст документа, його автора, «занурених» у свою епоху, належних певним культурі, суспільству, державі, означало для глави молодонімецької школи *зуміти* розкрити *інше, не-своє*. Сформульоване Й.Г.Дройзенем положення про об'єктивно зумовлену суб'єктивність можливостей історика пізніше отримало продовження у вигляді розвою цікавих постмодерністських методологічних знахідок історичної науки. Одним із наслідків зосередження уваги на способах і засобах пізнання, розумових операціях дослідника стало, на думку Л.О.Зашкільняка, конституювання формальної філософії історії – *методології*, що «концентрує увагу на теорії й логіці історичного пізнання»³⁹. Попри незрілість методології як наукової дисципліни, уже тоді визнавалася її складна структура, невід'ємною частиною якої вважали методіку історичних досліджень. Апробація новітніх і «відшліфовування» відомих дослідних методів відбувались за умови вдалого й варіативного оперування інформацією, добутої різними комунікаційними шляхами (у т.ч. і документальним). Хоча зв'язок між документом і методологією наукового дослідження виглядав спочатку непевно, проте пізніше відкрив цікаві відгалуження в науці, багато з яких спроектовано П.Отле⁴⁰.

Наприкінці XIX ст. загальні соціологічні теоретизування в історичному джерелознавстві поступаються місцем вузькоспеціалізованим дослідженням джерел⁴¹. Важливий вплив на парадигму знань про документ наприкінці XIX – на початку XX ст. справив «відмінний підручник позитивізму» (за висловом А.-І.Марру)⁴² – «Вступ у вивчення історії» («Introduction aux études historiques», 1898 р.) французьких істориків, директора Національного архіву Франції Ш.В.Ланглуа та співробітника цього ж архіву Ш.Сеньобоса, де узагальнено результати викладання методології історії у Сорбонні. У російськомовному варіанті видання маємо вживання замість терміна «джерело» іншого – «документ». І хоча знаний методолог історії Л.П.Карсавін вважає потрапляння в текст терміна випадковим і невдалим⁴³, дозволимо припустити існування пояснень, пов'язаних із побутуванням наприкінці XIX ст. особливої полісемантичної термінологічної ситуації довкола поняття «документ».

³⁸ Риккерт Г. Границы естественно-научного образования понятий: логическое введение в историю науки. – Санкт-Петербург, 1903. – С.269.

³⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – С.138.

⁴⁰ Отле П. Трактат о документации // *Его же*. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Пер. с англ. и фр. – Москва, 2004. – С.187–308; Столяров Ю.Н. Вместо послесловия // *Отле П.* Библиотека, библиография, документация... – С.309–311.

⁴¹ Герье В.И. Ипполит Тэн. – Б.м., б.г. – С.11; Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. – Л., 1992. – С.128.

⁴² Marrou H.-I. De la connaissance Historique. – Paris, 1954. – P.22.

⁴³ Карсавин Л.П. Введение в историю: теория истории. – Петроград, 1920. – С.46.

Класичні фрази «історія пишеться за документами», «документи – це сліди (курсив мій – В.Б.), що залишені думками і діями людей, які колись жили», «ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії» зміцнили позитивістську концепцію історичного джерела⁴⁴. За влучним висловом британського вченого Е.Карра, «фетишизм фактів у дев'ятнадцятому столітті знаходив своє виправдання і доповнення у фетишизмі документів», адже «документи були ковчегом Заповіту у храмі фактів»⁴⁵. Прагнучи визначити ті умови, за яких історія зможе «дорости» до рангу позитивної науки – стати об'єктивним пізнанням, обов'язковим для всіх, – учені орієнтують гносеологічний процес на неупередженість, яка можлива лише за умов усебічної критики документів, що дозволила б вилучити якомога більше інформації.

Термінологічно цікавим є тлумачення поняття «слід» у розумінні авторів його активного вживання. Проте нам важливіше, і тут ми погоджуємося з Г.М.Івановим⁴⁶, зайнятися не з'ясуванням розуміння Ш.В.Ланглуа і Ш.Сеньобосом терміна «слід», а виявленням пояснень ними природи знаку й образу. У працях французьких дослідників чітко простежується диференційований підхід до «слідів», що полягає у виокремленні двох видів документів: речових і психологічних, безпосередніх і опосередкованих залишків минулого. Під «речовим слідом» (документом) розуміють «пам'ятку або інший речовий предмет», а «психологічним» – «описання чи оповідання шляхом мовних знаків»⁴⁷. «Психологічний» документ представляється результатом «психологічної діяльності» індивіда, як одиниці соціуму, відображення об'єктивної реальності. Цим самим було активізовано студіювання теми оприсутнення автора в тексті документа і його здатність неупереджено передавати дійсність.

Коментуючи критичні зауваження, висловлені на адресу ідей Ш.В.Ланглуа і Ш.Сеньобоса, щодо ототожнення ними документа й сліду⁴⁸, відзначимо, що термінологічний казус виявився продуктивним. Відсутність прямих пояснень терміна «слід», тобто, значенневих обмежень, відкрила широкі можливості для трактування їх послідовниками документа в такому варіанті: від відбитка реальної дійсності, результату суспільної діяльності до знаку, символу. Неокантіанці, підхопивши ідеї Ш.В.Ланглуа і Ш.Сеньобоса, охоче розробляючи теоретико-методологічні засади історичної науки, обговорюють мотиви спільного й відмінного між документом, зна-

⁴⁴ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – Санкт-Петербург, 1899. – С.13, 48.

⁴⁵ Carr E.H. What is History? – London, 1962. – Р.3.

⁴⁶ Иванов Г.М. Исторический источник и историческое познание: методологические аспекты. – Томск, 1973. – С.19.

⁴⁷ Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории. – С.17; Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам / Пер. с фр. – Москва, 1902. – С.15–16.

⁴⁸ Див., наприклад: Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. – Санкт-Петербург, 1913. – Вып.2. – С.369–371; Медушевская О.М. Вопросы теории источниковедения в современной французской буржуазной историографии // Вопросы истории. – 1964. – №8. – С.80; Пушкарёв Л.Н. Определение исторического источника в русской историографии XVIII–XIX вв. // Археографический ежегодник за 1966 г. – Москва, 1968. – С.82; Ракитов А.И. Анатомия научного знания: популярное введение в логику и методологию науки. – Москва, 1969. – С.103 та ін.

ком і символом, а також їх полісемантичність⁴⁹. Розвиваючи ідею символу як універсального вираження культурної діяльності людини, представники марбурзької (Е.Кассіер, баденської (В.Віндельбанд, Г.Рікерт) філософських шкіл опосередковано сприяли утвердженню підходу до документа як знаку, що виконує функцію джерела інформації. З їх працями отримує успішний розвиток новий науковий напрям у дослідженні документа – семіотичний, без якого складно уявити повну палітру міждисциплінарних пошуків у документально-комунікаційних науках другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Заперечуючи чи схвалюючи ідеї науковців, історики минулого століття здійснили глибоке теоретичне розроблення концепції історичного джерела як носія інформації, підтвердженням чому стали досягнення школи «Анналів», петербурзького джерелознавчого семінару на чолі з його засновником О.С.Лаппо-Данилевським.

Декількома роками пізніше з'явилась інша праця в одноосібному виконанні Ш.Сеньобоса – «Історичний метод у застосуванні до соціальних наук» («*La Méthode historique appliquée aux science sociales*», 1901 р.)⁵⁰. Перша частина дослідження присвячена теорії документа в розумінні історичного джерела, що набула поширення на початку ХХ ст. і справила значний вплив на погляди П.Отле. Зокрема, деякі положення теорії він вибудував, посиляючись на твердження про документ як слід, «залишений» фактом, який, згідно з Ш.Сеньобосом, може бути безпосереднім чи опосередкованим⁵¹. Серед перших учених називає матеріальні предмети, наприклад, будівля, машина, ткацький верстат тощо, а других – письмові пам'ятки, що «зазвичай носять назву документів»⁵². Джерелознавець розмежовує рукописний і друкований документи, завважаючи на відмінностях між ними, пов'язаними з етапами документування: 1) дії руки автора, що склав документ (палеографічний аспект); 2) вибір автором знаків для кодування інформації (семіотичний); 3) передача інформації через мовний код (семіотичний); 4) надання завершеності змісту повідомлення (семантичний); 5) утілення мети фіксації інформації (прагматичний); 6) слідування канонам концепції документа як джерела інформації (інформаційний); 7) володіння необхідним обсягом інформації для її об'єктивного представлення в документі (психологічний)⁵³.

Цікавими є роздуми джерелознавця про основні критерії атрибування документа, а саме: походження, авторство, час і обставини створення⁵⁴. Праця дослідника не лише констатувала важливість класичних критеріїв документального аналізу, але й ствердила їх необхідність для виявлення позиції документа в середовищі собі подібних при виконанні ним комунікаційної й інформаційної функцій. Студіюючи питання важливості критики,

⁴⁹ Пушкарёв Л.Н. Определение исторического источника в русской историографии XVIII–XIX вв. – С. 82.

⁵⁰ Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам / Пер. с фр. – Москва, 1902. – 240 с.

⁵¹ Там же. – С.15.

⁵² Там же. – С.16.

⁵³ Там же. – С.20.

⁵⁴ Там же. – С.22–24.

французький учений відверто симпатизує Ф.Бекону і його ідеї-протесту хибних слідувань «привидам», що віддаляють допитливий розум від істини⁵⁵. Такими для Ш.Сеньобоса є узалежнена від суб'єктивного фактора недосконалість розумових операцій, проваджених при дослідженні документа, беззастережне прийняття зроблених раніше висновків авторитетів стосовно того чи іншого виду документації, одноманіття дослідних методик, захоплення не якісними показниками джерел інформації, а їх кількістю, необмежена довіра до офіційних актів тощо⁵⁶.

Не обійшов увагою Ш.Сеньобос і питання «юридичної теорії свідчення», ґрунтуючи міркування на працях Ш. де Смедта, А.Тардіфа⁵⁷ та розгортаючи роздуми довкола зрозумілої на побутовому рівні тези – «свідки можуть бути гарними й недобрими»⁵⁸. Ядром ставлення до документа як акта свідчення Ш.Сеньобос називає його достовірність, оригінальність. Визначення ступеня достовірності інформації, що засвідчується документом, забезпечується такими критичними засадами: однозначність висновків, підтвердження інформації шляхом залучення найширшого кола джерел; перевірка істинності зроблених раніше дослідних висновків, глибока внутрішня текстологічна й герменевтична критика документів. Остання передбачала при аналізі форми документа дроблення його до простої, неподільної частини, мови – занурення в текст до вивчення слова і «того елемента, що входить у композицію слова», *концепції* – дослідження ідей, образів, які фундаментують будову фрази, *зовнішніх явищ* – з'ясування умов існування тексту, кожних фрази, слова, літери⁵⁹. Незмінним методологічним принципом суджень Ш.Сеньобоса, окрім інших, був історизм, ставлення до якого красномовно резюмовано у фразі: «Природно ми схильні бачити в мові нерухому систему знаків, приписувати кожному слову одне незмінне значення [...] треба врахувати першу пересторогу, а саме: критика повинна вступити в боротьбу з природженими нашими схильностями»⁶⁰. Заклик пам'ятати про історичність часу, епохи, особи (автора), тексту виступив для науковця вісью методики вивчення документа.

Багато із заявлених Ш.Сеньобосом ідей на той час були не просто новаторськими, але й сміливими ґносеологічними прийомами. Так, наголошуючи на винятковому вивченні мови документа, учений багато розмірковує про уважне прочитання «буквального» і прихованого сенсу тексту, цим самим скеровуючи текстологічні студії XX ст. спочатку на терени класичних фундаментальних наук – історії й філології, а пізніше – наук документально-комунікаційного напрямку.

Цікавим, на наш погляд, є прийом стратифікації Ш.Сеньобосом поняття «наукова критика». Розрізняючи під «практичною критикою» документа

⁵⁵ Бэкон Ф. Новый Органон // Сочинения: В 2 т. – Москва, 1972. – Т.2. – С.19.

⁵⁶ Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – С.28–31.

⁵⁷ Smedt Ch. de. Principes de la critique historique. – Liege; Paris, 1883. – 292 p.; Tardif A. Notions élémentaires de critique historique. – Paris, 1883. – 32 p.

⁵⁸ Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – С.32.

⁵⁹ Там же. – С.35.

⁶⁰ Там же. – С.46.

пояснення правдивості, точності, учений неухильно обстоює твердження про те, що той є результатом вияву суб'єктивних і об'єктивних сприйняття, розуміння, тлумачення і трансляції інформації. На думку Ш.Сеньобоса, *пояснювальна критика* передбачає виявлення змісту документа; *критика правдивості* – свідомих і несвідомих намірів автора; *критика точності* – умисного й мимохідь авторського спотворення інформації, а всі ці «критики» разом гарантували студіям необтяженість суб'єктивністю. Проте проведенню основних операційних заходів під назвою «наукова критика» має передувати встановлення походження об'єкта, як пропедевтична дія, що гарантує успіх дослідженню.

Визнаючи документ породженням суспільства, дослідник порушує питання факторів впливу соціуму на його форму і зміст. Такими названо: 1) матеріальні умови; 2) «інтелектуальні звичай» (мова, письмо, мистецтво, релігія, мораль, наука); 3) «звичай матеріальні, проте необов'язкові» (матеріальне, приватне життя, економіка); 4) соціальні інститути (власність і спадщина, сім'я, виховання, соціальні класи); 5) політичні заклади (уряд, церква, місцеве управління); 6) взаємини вищих соціальних груп (внутрішні, зовнішні)⁶¹. Висвітлюючи методику виявлення й вивчення історичних фактів у джерелах, їх документального підтвердження, Ш.Сеньобос посилює увагу щодо перенесення – відбиття – передачі соціального в документі, пришвидшуючи дослідження природи інформації, випереджуючи міркування багатьох дослідників минулого століття, зроблених у галузі соціальної інформатики.

Згодом загальні роздуми фахівців про інформаційні переваги письмових джерел різних типів і видів супроводжуються заувагами про об'єктивність фіксації й інтерпретації даних. Полеміка щодо достовірності документів, яка розгорілася в другій половині XIX ст., призвела до відмови науковців від проголошеного Л. фон Ранке принципу безапеляційної довіри документальним пам'яткам, «вихідцям канцелярій». Натомість приходиться усвідомлення *відносної достовірності* не лише наративних джерел, але й офіційних документів⁶². Прийняття до уваги цього твердження сприяло перегляду теоретичних основ критики, загальних методичних засад їх неупередженого аналізу і, що не менш важливо, розробленню значенневої прозорості термінів «оригінальність» і «достовірність» документа. Тонкі, хоча й значущі відмінності між цими поняттями, на думку С.М.Каштанова, полягають у його походженні й часі (послідовності) виникнення у світі⁶³.

Поява наприкінці XIX – на початку XX ст. творчого доробку Ш.Сеньобоса і Ш.В.Ланглюа налаштовує на висновок про зростання у вказаний період інтересу до загальної теорії документа в руслі історичного джерелознавства. Поза сумнівом, заявлені авторами міркування мали неабиякий вплив на розвиток знань про документ, модернізуючи класичну історико-філологічну

⁶¹ Сеньобос Ш. Исторический метод в применении к социальным наукам. – С.110.

⁶² Усманов М.А. Некоторые вопросы источниковедческой критики документальных памятников // О подлинности и достоверности исторического источника: Сб. ст. – Казань, 1991. – С.5.

⁶³ Каштанов С.М. О подлинности и достоверности актовых источников // О подлинности и достоверности исторического источника. – С.24–41.

традицію його студіювання і доповнюючи її інформаційними, текстологічними, герменевтичними розгалуженнями. Це поклало надзвичайно результативний початок студіям, що послідовно торували собі шлях серед гуманітарних наук, проникаючи в суспільні й інші галузі знань, перетворившись на складову багатьох наукових дисциплін, які з часом продукують новий дискурс у вивченні джерел інформації і засобів комунікації.

Формування і галузеве розмежування знань про документ відбувається за неординарних умов. З одного боку, відзначимо потужну диференціацію знань, кожне з яких прагне визначитися з власними об'єктно-предметною сферою інтересів, мовою, напрямками і методикою дослідження, тобто, окреслити дисциплінарну сутність. Водночас, спостерігається тенденція об'єднання галузей наукових знань уже в площині вищих теоретико-методологічних і науково-методичних умовиводів. Слідування головному позитивістському прагненню – створення «єдиної позитивної науки»⁶⁴ – справило належний вплив на становлення міждисциплінарних студій на межі діловодної, архівної, бібліотечної, джерелознавчої та інших видів практики. Реакція на виклик інтеграції утверджувала їх місце, роль у середовищі суміжних і споріднених галузей знань. Найпереконливішим прикладом цих процесів стала поява документації як загальної науки про документ на тлі успішного розвитку дипломатики, сфрагістики, джерелознавства, палеографії, філігранології, бібліотекознавства, бібліографознавства тощо.

Незрілість більшості галузей знань, відсутність чіткого розмежування між ними природно орієнтували дослідників на загальне дослідження документальних матеріалів. Тому, наприклад, студії з дипломатики, датовані XIX ст., можуть містити палеографічні, сфрагістичні, філігранологічні й інші органічно «вписані» сюжети. Спільні об'єкт, методи дослідження, історія галузей знань зумовлювали комплексне вивчення документів, яке зміцнювало процеси диференціації знань і підтримувало їх інтегрування на вищому рівні, успадкованому від конкретизації студій завдяки об'єктно-предметній сфері.

Диференціація в синкретичних галузях знань не зняла універсалізації в підходах до вивчення документа, а навпаки, як зазначалося вище, спричинила поширення тлумачення документа у найширшому розумінні. Аналіз наукового вживання поняття у книгознавстві, бібліотекознавстві, історичному джерелознавстві тощо (наприклад, у працях Ш.В.Ланглуа, Ш.Сеньобоса, П.Отле) слугують яскравим підтвердженням цьому.

Досліджуваний період увійшов в історію теоретичними надбаннями також у галузі західноєвропейських дипломатики й палеографії. Світове визнання здобули європейські дипломатисти, палеографи Г.Бресслау, Г.Бруннер, А.Жирі, Т. фон Зікель, О.А.Поссе, О.Редліх, Ю. фон Фікер та ін. Знахідки стосовно генези й розвитку форм актів Т. фон Зікеля⁶⁵,

⁶⁴ Carter G. L. Empirical Approaches to Sociology. – Boston, 1998. – P.7.

⁶⁵ Sickel T. Beitrage zur Diplomatik. – Bd.1–8. – Wien, 1861–1882.

історико-правового дослідження грамот Ю. фон Фіккера і Г.Бруннера⁶⁶, видокремлення ознак і властивостей публічних і приватних документальних матеріалів, проведення «демаркаційної термінологічної лінії» між ними у виконанні Г.Бреслау, А. де Боюар, А.Жирі, Л. де Мас Латрі, О.А.Поссе⁶⁷, класифікація західноєвропейського актового корпусу й схеми вивчення канцелярських і нотаріальних актів, їх письма і матеріальної основи А.Глорія, Ч.Паорі⁶⁸, критичний аналіз бібліографічного каталогу візантійської імператорської канцелярії Ф.Дельгера⁶⁹ та інші досягнення сприяли, на думку А.М.Кононенка, якісному зрушенню у спеціальних історичних дисциплінах, спрямованому на подолання штучного відокремлення форми від змісту документа⁷⁰. Утвердження системного, комплексного підходу саме до цього виду історичних джерел відповідало зовнішньому контексту розвитку галузей знань про документ, живило новітні методологічні засади студіювання джерел інформації й засобу комунікації.

За справедливим зауваженням В.Ф.Коломійцева, під впливом позитивістів в історичній науці склався культ письмового документа, який, на їх думку, є найбільш вірогідним джерелом інформації⁷¹. Проте непересічне значення набули археологічні, нумізматичні й інші матеріали, масові види джерел. Власне, джерелом інформації стає будь-що, що є її носієм. На якісно новий щабель піднято вагомість вивчення документа, який «нічого не вартий», допоки не стане об'єктом ретельного дослідження⁷². Звідси ще раз актуалізовано проблему розроблення наукової критики документів, співвідносності об'єктивного і суб'єктивного в їх пізнанні, міри об'єктивованої свідомості і суб'єктивованої дійсності⁷³.

Історикам-позитивістам (Л. фон Ранке, Й.Г.Дройзен, Т.Моммзен, Ш.Сеньобос, Ш.В.Ланглюа) удалося поставити критику джерел на міцну основу, розробивши методику їх дослідження⁷⁴. Пізніше Р.Арон, М.Блок, П.Кірін, Р.Марішаль, А.-І.Марру, Л.Февр, Г.Фіхтенау й інші відомі науковці

⁶⁶ Brunner H. Zur Rechtsgeschichte der roemischen und germanischen Urkunde. – Berlin, 1880. – 316 s.; Ficker J. Beitrage zur Urkundenlehre. – Bd.1–2. – Innsbruck, 1877–1878.

⁶⁷ Posse O. Die Lehre von den Privaturkunden. – Leipzig, 1887. – 242 s.; Redlich O. Die Privaturkunden des Mittelalters: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. – Muenchen; Berlin, 1911. – VIII, 233 s.; Bresslau H. Handbuch der Urkundenlehre fuer Deutschland und Italien. Bd.1–2. – Leipzig, 1915; Giry A. Manuel de diplomatique. – Paris, 1925. – XVI, 944 p.; Bautier A. L'exercice de la justice publique dans l'Empire carolingien. – Paris, 1943; Fichtenau H. Mensch und Schrift im Mittelalter. – Wien, 1946. – 239 s.; Bouard A. de. Manuel de diplomatique française et pontificale. – Vol.1–2. – Paris, 1929–1948 та ін.

⁶⁸ Gloria A. Compendio delle lezioni teorico-pratiche di paleografia e diplomatica. – Vol.1–2. – Padova, 1870; Paoli C. Programma scolastico di paleografia latina e diplomatica. – Vol.1–3. – Firenze, 1888–1900.

⁶⁹ Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten, Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des ostroemischen Reiches von 565 bis 1453. Teil 1–5 / Bearbeitet von Franz Doelger. – Muenchen; Berlin, 1924–1965.

⁷⁰ Кононенко А.М. Проблема классификации западноевропейского частного акта // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья: Сб. ст. – Ленинград, 1979. – С.111.

⁷¹ Коломійцев В.Ф. Методология истории: от источника к исследованию. – Москва, 2001. – С.23.

⁷² Carr E.H. What is History? – P.10.

⁷³ Aron R. Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique. – Paris, 1938. – P.37.

⁷⁴ Коломійцев В.Ф. Методология истории: от источника к исследованию. – С.22.

долучилися до обговорення теоретичних знахідок XIX ст. у галузі джерелознавства, СІД, явивши науковому світу нові ідеї щодо концепції документа як джерела інформації й засобу комунікації, прийомів наукової критики, об'єкта верифікації реальності, надання *документові статусу документа* в результаті цілеспрямованої установки дослідника⁷⁵, оскільки документ є документом тільки «тією мірою, якою історик може і вміє в ньому щось зрозуміти»⁷⁶. Французька історична школа «Анналів» запропонувала відмовитися від *нарративної історії* на користь *історії інтерпретації*⁷⁷, посиливши *історико-філологічну традицію вивчення документа*.

Важливе значення для історико-філологічного напрямку дослідження документів мало критичне оновлення основ науки про античність, викликане інтенсивними археологічними пошуками. Останні разом із низкою джерелознавчих дисциплін спровокували народження галузі знань про написи – епіграфіки. На думку Е.Д.Фролова, тисячі грецьких і латинських написів, залучених до наукового обігу, уможливили вивчення «давнини на безперечно оригінальній, чітко документальній основі»⁷⁸. Студіювання написів передбачало комплексний підхід, тобто, одночасне застосування прийомів і методів філологічної й історичної інтерпретації. Наслідком між-дисциплінарної дифузії стало збагачення істориків документальним матеріалом, а філологів – перспективою об'єднати формальний аналіз тексту з його реальним тлумаченням⁷⁹. Із-поміж іншого, відкриваються можливості розширення діапазону історико-філологічного вивчення документів. Неабияке значення для розвою тематичних студій мала знаменита полеміка між В.Гріммом – репрезентантом формального граматичного напрямку в німецькій класичній філології, і Ф.А.Беком, котрий виступав за глибоке вивчення мови, тексту в усіх соціальних контекстах.

Початком XIX ст. датуються відомі історико-філологічні проекти І.В.А.Кірхгофа, Е.Курціуса, У.Л.Келера, В.Діттенберґера, Т.Моммзена й ін., приурочені до видань грецьких і латинських написів. Унаслідок копіткої праці науковців світ побачили «Звід грецьких написів» («Corpus Inscriptionum Graecarum», 1825–1877 pp.), «Звід афінських написів» («Corpus Inscriptionum Atticarum», 1873–1888 pp.), «Звід латинських написів» («Corpus Inscriptionum Latinarum», 1853–1986 pp.), які викликали сплеск інтересу до традиційних тем внутрішнього і зовнішнього життя античного суспільства, а також тих, що не перебували до цього в ранзі популярних студій – сюжетів економічної й культурної історії. «Державне господарство афінян» («Die Staatshaushaltung der Athener», 1817–1840 pp.) А.Бека та «Документи і дослідження з історії Делосько-аттичного союзу» («Urkunden und Untersuchungen zur Geschichte des delisch-attischen Bundes»,

⁷⁵ Ricoeur P. Histoire et vérité. – Paris, 1955. – P.25.

⁷⁶ Marrou H.-I. De la connaissance Historique. – Paris, 1954. – P.83.

⁷⁷ Споры о главном: (дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов»): Сб. ст. – Москва, 1993. – С.5.

⁷⁸ Фролов Э.Д. Русская наука об античности: Историографические очерки. – Санкт-Петербург, 1999. – С.177.

⁷⁹ Там же.

1869–1870 pp.) У.Л.Келера стали зразками класичної епіграфіки, які явили науковій спільноті нові можливості вивчення документів у поєднанні зусиль істориків і філологів, спрямованих на синтез формального аналізу тексту з його реальним витлумаченням, творення «позитивної науки».

Одним із найвагоміших вислідів функціонування архівів, навчальних закладів, товариств, гуртків у системі історичної науки, численних археологічних експедицій й археографічних розробок стало видання зібраного й студійованого матеріалу, в т.ч. й історичних джерел. Хрестоматійним прикладом надзвичайного прагнення дослідників пам'яток письма до відкриття романтизмом «духу» народу стало започаткування Товариством для вивчення ранньої німецької історії (*Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, Франкфурт-на-Майні, 1819 р.) грандіозного науково-видавничого проекту XIX–XX ст. – «Історичні пам'ятки Німеччини...» (*Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum*, 1826 р.)⁸⁰, який об'єднав такі центри критично опрацьованих документів: законодавчі акти (капітулярії франкських королів, акти імператорів і королів, формули меровінгської і каролінгської епох тощо), приватні акти, епістоляріум, літературні твори⁸¹.

Видання вирізняється високим рівнем археографічної обробки, примітними джерелознавчими коментарями, скрупульозною внутрішньою критикою джерел інформації, що за майстерністю стилю наслідує й розвиває продемонстровані Ф.А.Вольфом можливості філологічного вивчення текстів у відомій і популярній серед науковців на початку XIX ст. праці – «Пролегомени до Гомера» (*Prolegomena ad Homerum*, 1795 р.). Відгукуючись про методологічні засади публікації документального матеріалу, проваджені першим редактором «Історичних пам'яток Німеччини» І.Г.Пертцем, В.П.Бузескул указує на «дипломатично правильне відновлення текстів на основі всіх доступних рукописів, з'ясування походження кожної праці й ознайомлення з творами, які від неї ведуть лік існування, до того ж, видавець повинен дійти до першоджерела, початкового рукопису і відновити його на підставі кращих рукописів»⁸². Безперечно, «Історичні пам'ятки Німеччини» стали справжньою школою і зразком видання історичних джерел не тільки для Німеччини, але й для інших країн. Члени товариства зібрали колосальний рукописний матеріал, перед обсягом якого «блякне фонд, що був у розпорядженні мавристів [...]». Вони були прекрасними палеографами і дипломатами і відіграли дуже велику роль у розвитку в XIX–XX ст. допоміжних історичних дисциплін»⁸³. Розроблені товариством правила науково-критичного видання: збереження єдності джерела (усі редакції, варіанти тексту),

⁸⁰ Бузескул В.П. Из истории Monumenta Germaniae historica // Доклады Академии наук Союза Советских Социалистических Республик: Сер.В. – Ленинград, 1925. – С.63.

⁸¹ Вайнштейн О.Л. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли... – С.160.

⁸² Бузескул В.П. Из истории критического метода. Ранке и Штенцель // Известия Академии наук Союза Советских Социалистических Республик. Сер. VI. – Ленинград, 1926. – №12. – С.1129.

⁸³ Люблинская А.Д. Источниковедение истории средних веков: Учеб. пособие. – Ленинград, 1955. – С.351.

співвідношення текстів у межах однієї рукописної традиції, коментарі і по-
кажчики, стали взірцем археографічної обробки документів.

Яскраві приклади подібних організаційних заходів в ім'я історичної науки, колективної пам'яті маємо також і в інших європейських державах. Розгортання масштабних археографічних проектів, проваджених науковими установами, товариствами й підтримуваних фаховими виданнями, також потребувало розроблення прийомів історичної критики, укорінення в історико-філологічних студіюваннях документа текстологічних, герменевтичних сюжетів, що демонструють поглиблення дослідних дій стосовно його інформаційної складової, тобто, аспектне розширення об'єкта вивчення. Наявність величезної кількості рукописів із подачею різночитань вимагала не простого механічного порівняння, а виявлення текстових нашарувань, архетипу тексту тощо. Згуртування ентузіастів справи, кращих істориків-дослідників спочатку на регіональному, а згодом – загальнодержавному рівні довкола археографічної справи дало неабиякі результати.

Здобутки у сфері археографії так само демонструють відмінні від попередніх концепційні підходи до вивчення історичних джерел, що застосовувалися в ім'я всебічного представлення рукописних документів в опублікованому вигляді. Помітним явищем стала дискусія між німецькими вченими Т.Лінднером і Л.Квідде щодо методів видання джерел⁸⁴. Якщо Т.Лінднер визнавав за потрібне прискіпливо «описувати рукописний матеріал і встановлювати текст, з'ясовувати його співвідношення з подібними джерелами», визначати їх оригінальність, датувати, формулювати заголовок, пояснювати маловідомі терміни, географічні назви тощо, залишаючи текст у «чистому вигляді», то його опонент, коментуючи міркування колеги, справедливо зауважував, що навіть відбір документа, авторське представлення його заголовка, інші прості операції з ним впливають на дослідника-споживача археографічного продукту⁸⁵. Порушена проблема співвідношення суб'єктивного й об'єктивного відбиває сучасні їм неокантіанські постулати критики джерела, які заслуговують визнання як потужне знаряддя методології.

Історіографічно наслідуючи С.Г.Кулешова і К.Мигоня⁸⁶, назвемо ще один чинник, який утверджував у XIX ст. ставлення до документа як об'єкта оперативної дії, відкривав «нові можливості аналізу його сутності поряд із традиційним вивченням історичної пам'ятки»⁸⁷. Це – бібліографія, тлумачення якої і донині залишається полісемантичним. Побутування ототожнень бібліографії з книго-, бібліотекознавством (із XIX ст.) вказує на відсутність чіткого розмежування об'єкта і предмета, головних завдань і напрямів реалізації досліджень. Усебічні намагання звершити це привели до увиразнення особливого дискурсу вивчення документа в бібліографії – практичній науці, що орієнтувалася «на оперативне забезпечення інформацією про

⁸⁴ Андреев А.И. О правилах издания исторических текстов // Архивное дело. – 1926. – Вып. 5/6. – С.84–98; Вып. 7. – С.37–45.

⁸⁵ Андреев А.И. О правилах издания исторических текстов // Архивное дело. – 1926. – Вып. 7. – С.40.

⁸⁶ Мигонь К. Наука о книге: очерк проблематики / Пер. с пол. – Москва: Книга, 1991. – С.40.

⁸⁷ Кулешов С.Г. Документоведство: История... – С.20.

нову літературу з усіх галузей знань»⁸⁸. Саме бібліографія разом із теорією діловодства, на думку С.Г.Кулешова, запропонували альтернативний шлях розвитку знань про документ. Названі науковцем дисципліни сприяли зміцненню засновку документознавства, втім, були не єдиними.

Для науки рубіжних років ХІХ–ХХ ст. характерним є розширення значеннєвих меж понять «історичне джерело» чи «документ». Якщо спочатку статус історичного джерела, на думку багатьох відомих учених минулих років (С.Н.Валк, О.С.Лаппо-Данилевський, О.Є.Пресняков, М.М.Тихомиров, Л.В.Черепнін), мали документи діловодної сфери, актовий матеріал (звідси – першість дипломатики як науки з-поміж інших), то пізніше такими проголошувалися всі пам'ятки матеріальної і духовної культури. Розуміння *джерела, документа* ускладнюється, розширюється і стає маловизначеним. Відгукуючись про цю ситуацію, А.-І.Марру писав: «Цілком очевидно є неможливість сказати, де починається й де закінчується документ; поступово поняття документа розширюється та закінчується тим, що охоплює все: тексти, пам'ятки, усілякі спостереження»⁸⁹.

Особливий дискурс у науках документально-комунікаційного циклу ХІХ ст. утворився завдяки діяльності бельгійського юриста й соціолога П.Отле. Його зосередженість на впорядкуванні інформаційних комунікацій у глобальному масштабі породила безліч цікавих організаційних заходів, серед яких – Міжнародний бібліографічний інститут (1895–1931 рр.), трансформований у Міжнародний інститут документації (1931–1938 рр.), а згодом – Міжнародну раду (пізніше – Федерацію) з інформації і документації (1938–1995 рр.); Міжнародне бюро соціологічної бібліографії (1893 р.), а науково-методичне розгортання ідей М.Дьюї втілювалося в міжнародній системі класифікації творів друку й документальних матеріалів для організації вузькоспеціалізованих і багатогалузевих довідково-інформаційних фондів – Універсальній десятковій класифікації.

Праці П.Отле відзначаються слідуванням основним ідеям позитивізму. Прагнення універсалізувати, уніфікувати, математично прорахувати й вивірити процеси документування, документообігу, документозберігання свідчать про прийняття й освоєння методології О.Конта і Г.Спенсера, базованій на переконаннях щодо можливості вибудувати єдину позитивну, ідеальну *науку* (соціальну фізику, або соціологію) – «сукупність універсальних та очевидних, безсумнівних і необхідних положень, систематично організованих, виведених залежно від предмета безпосередньо чи опосередковано, і таку, що дає внутрішню основу його властивостям, а також законам [...] дії»⁹⁰.

Кількісне зростання у ХІХ ст. обсягів документації супроводжувалось її видовим урізноманітненням. Так, у 1837 р. починається історія фото-, а в 1895 р. – кінодокумента. Новітні способи фіксації інформації, раціональні обґрунтування їх перспективності порушили питання про місце і роль із-поміж інших, подібних за призначенням, об'єктів. Книга, часопис,

⁸⁸ Кулешов С.Г. Документознавство: Історія... – С.20.

⁸⁹ Marrou H.-I. De la connaissance Historique. – Paris, 1954. – Р.77–78.

⁹⁰ Отле П. Трактат о документации. – С.238.

«адміністративна документація», фотографія, кінострічка, брошура, рукопис, карта, естамп, гравюра, мікрофільм та інші види носіїв інформації були поставлені П.Отле в один документальний ряд. Відстоювана ним доцільність комплексних знань спонукала до розгляду можливостей *єдиної науки про документ* – документології⁹¹.

Окрім відчутних бібліотекознавчо-бібліографічних, книгознавчих запозичень для розвитку ідей документації, П.Отле охоче послуговувався розробками «формулярного аналізу» дипломатики, про що свідчить розділ монографії «Керівництво з адміністративної документації: Загальні принципи» («Manuel de la Documentation Administrative: Principes Généraux», 1923 р.), присвячений мовним формулам і формуляріям. Розгляд перспектив застосування такого прийому спричинив з'ясування практичної необхідності уніфікації, стандартизації процесів документування та документообігу. У першому випадку міркування дослідника узалежнюються від системного сприйняття документа, що означало визнання доцільності уніфікації матеріального носія інформації та змісту документа, а в другому – важливості стандартизації всіх процесів роботи з документами в установі й державі⁹². Отже, з-поміж інших теоретичних питань адміністративної документації порушувалося ще одне – уніфікації та стандартизації різних видів роботи з документами, а посилання при цьому на новітні галузеві розробки в руслі тейлоризму засвідчують інтерес до студій із керування документаційними процесами. У ставленні до документа як об'єкта реальної дійсності чітко відстежується системний підхід. Дослідник розрізняє матеріальну складову, або форму (матеріал, розмір (формат), зовнішній вигляд), та «відсторонений бік документа, або [...] зміст»⁹³. П.Отле виявляє себе прихильником системного комплексного сприйняття документа та провадження його вивчення.

Найефективнішим методом дослідження сукупності документів учений називає класифікацію, яку вважав «фундаментом документації, «червоною ниткою», що має проходити крізь всю документну організацію»⁹⁴. Багаторічні студії з класифікації документів узагальнюються дослідником за декількома напрямками. Передусім важливе місце займають загальні теоретичні судження стосовно класифікації. Такими є роздуми про вимоги, що пред'являються до класифікації документів, яка, на думку П.Отле, повинна бути системною, вичерпною, достатньо деталізованою, комбінаторною, точною, мнемотичною та «існувати у вигляді таблиці чи малюнка, супроводжуваними абетковим покажчиком»⁹⁵. Розробляючи це питання, науковець робить висновок про важливість правильного визначення класифікаційних критеріїв, їх залежність від специфіки документів і мети провадження диференціації, підпорядковану практичній діяльності установи. Основою для поділу документів на класи П.Отле запропонував такі ознаки: функційне

⁹¹ Там же. – С.196–197.

⁹² *Отле П.* Руководство к администрированию. – 2-е изд. – Москва; Ленинград, 1931. – С.48–55.

⁹³ Там же. – С.36.

⁹⁴ Там же. – С.40.

⁹⁵ Там же. – С.41.

призначення, зміст, форма, напрями руху документів, ступінь їх поширення, коло виконавців⁹⁶. Пошуки найприйнятнішого варіанту класифікації для адміністративної документації в установі, конгломераті закладів, окремої галузі науки чи сфери діяльності суспільства, «всесвітньої єдиної документальної класифікації» передбачувано завершується популярною в першій половині ХХ ст. серед фахівців пропозицією застосування *десятькової класифікації* документів в управлінській сфері.

Цікавими виявилися спостереження П.Отле щодо «життя документа», відомої теорії архівістики та документації першої половини ХХ ст., розробленої французькими та німецькими дослідниками. Високо поцінована теорія документа здобула лаконічну й досить точну інтерпретацію, згідно з якою «життя документа» складається з декількох етапів. Не схвалюючи захоплення довгими цитатами, тут дозволимо собі це, оскільки більш промовисто складно передати бачення П.Отле змісту концепції «життєвого циклу документа». Отже, «документ, створений на місці [в установі] чи той, що надійшов ззовні, із моменту своєї появи одержує назву, вступає в певну сім'ю чи клас, входить у досье, вилучається з нього для того, щоб повернутися, циркулює, передається, побутує з собі подібними, одним словом, живе більш-менш активним життям. Потім він старіє, перестає привертати до себе увагу і все рідше й рідше виступає на сцену. Нарешті, після більш-менш тривалого і більш-менш корисного існування, він гине в тих аутодафе, необхідність яких викликана нагромадженням сукупності нових документів, що з'явилися пізніше від нього, [...] актуальніших, корисніших, претендуючи на те місце, яке він займає у класифікаційних шухлядах і котрим ці нові документи, своєю чергою, повинні будуть поступитися іншим. Кожній фазі життя документа відповідають особливого виду операції: складання, реєстрація і розподіл, каталогізація, аналіз і витримка, передача на місце зберігання, довідки й використання, прийомка, передача і знищення. Усі операції з документами, приведені у взаємодію і стандартизовані, пов'язані між собою, як ланки одного ланцюга, [...] змінюються залежно від цілей, умов, і досягають великої чи меншої повноти досконалості залежно від стану адміністративних організмів»⁹⁷. Безперечно, нагромадження при описі всіх можливих операцій, процедур із документами хоча й створює ілюзію всеохоплення, утім, є досить неструнким за логікою внутрішньої будови, що відбувається через одночасний розгляд процесів організації роботи з документами на рівні установи та між установами. Проте прагнення продемонструвати цикл життя документа – від моменту створення і до передавання в архів чи знищення – як єдине ціле, та довести необхідність його вивчення наукою «всезагальна документація» наводить на думку про наявність «документологічності» в роздумах П.Отле.

Наслідуючи надбання різних наук – архівознавства, бібліотекознавства, бібліографії, дипломатики – він запропонував т.зв. документаційний підхід до вивчення документів упродовж їх життєвого циклу. Допускаючи

⁹⁶ Отле П. Руководство к администрированию. – С.36–37.

⁹⁷ Там же. – С.19–20.

множинність тлумачення поняття «документація», науковець виводить ще одне визначення спеціальної галузі знань, яка займається вивченням документів, сфери їх створення і функціонування. Виокремлюються ширший і вузький аспекти значення документа, а отже, і об'єктів дослідження. Це означає визнання існування двох відгалужень документаційної науки – загального, спеціалізованого на студіюванні всіх видів документів, і вузького, орієнтованого на адміністративну документацію. Позитивним моментом стало усвідомлення першочерговості для соціальної інституціоналізації дисципліни розширення мережі науково-дослідних установ. Системний підхід до документа спонукав науковця порушити одночасно питання, пов'язані зі студіюванням його інформаційної та матеріальної складових. Прийняття теорії «життєвого циклу» дозволило розширити межі розгляду документа та комплексно підійти до досліджень в ув'язці з документально-комунікаційною сферою діяльності суспільства.

Наразі спостерігаємо актуалізацію багатьох ідей П.Отле вітчизняними і зарубіжними дослідниками. Успішне постмодерністське конституювання диференційованих галузевих знань прямо й опосередковано продукує пошуки «універсальної» науки про документ. Зацікавленість узагальненнями накопичених знань і їх модерним теоретико-методологічним і науково-методичним осмисленням виводить науковців на роздуми вченого про документологію. Парадоксально, що при цьому ідеї П.Отле, сформульовані майже сто років тому, беззастережно розгортаються як перспективні в новітніх умовах розвитку науки. Не заперечуючи можливості подібного, дозволимо зауважити про доцільність їх ревізії.

Ми схильні вважати, що загальні пошуки відповіді на питання «що є документ і не-документ?» і «як його слід вивчати?» не могли не вплинути на головну доктрину вчення П.Отле про документаційну науку, зміст якої полягав у розширенні значеннєвої межі поняття «документ», а в намаганнях створити спільну галузь наукових знань про документ під назвою «документація», «книго-архівно-музеезнавство», «документологія» проступають суто позитивістські устремління до єдиної науки. Тому з'являються праці, присвячені не конкретним видам документів, а їх узагальнювальному образу – документові як засобу комунікації і джерелу інформації (у т.ч. як доказ чи свідчення), що мають вищий рівень абстрагування. Це, своєю чергою, продукує думки, присвячені підсумуванню наявного досвіду, перегляду досягнень, зроблених попередниками в галузях наукових знань, які розробляли питання історії, теорії окремих видів документів, практики роботи з ними.

Наукові відкриття в гуманістиці XIX ст., підкріплені суспільною практикою, виявилися багатомірними. Їм належить визначальна роль у формуванні іншої картини світу, нових перспектив вирішення гносеологічних і онтологічних проблем, співвідношення між ними. Завдяки засадничим принципам романтизму, позитивізму та марксизму руйнуються механістичні уявлення про живу і неживу природу, змінюється погляд на закони і закономірності їх функціонування, детермінантні складові пізнавального процесу, утверджується положення відносності знання, відбуваються інші

кореляції розвитку науки. Погоджуємося з цілком справедливою характеристикою наукового життя Західної Європи, даною Н.М.Яковенко: «Організація наукової й освітньої галузей стає водночас і ригористичною, і всеохопною. Наукові дослідження остаточно підпорядковуються обов'язковим для всіх "членів цеху" правилам; відбувається регулярний обмін інформацією; окреслюються на міжнародному рівні проблеми, що їх вважають за пріоритетні; уніфікуються процедури академічних атестацій [...]. Урешті, уперше заявляють про себе різноманітні "школи", що зазвичай несуть на собі відбиток "національної специфіки"»⁹⁸.

Важливим наслідком розвитку галузей знань про документ, який мав далекосяжне значення, стало переміщення уваги з об'єкта вивчення на суб'єкт, доведення суб'єктивності будь-яких емпіричних і раціональних знань, інтерпретація їх самих як висліду складного процесу взаємодії дослідника із досліджуванним матеріалом, автора з твором. У теоретичному плані посилюються пошуки шляхів створення *метатеорій*, здатних об'єднати різні наукові течії й напрями, багатоманітність концепцій та доктрин, а в *методичному* – окреслення значенневих і смислових меж *суб'єктивності* в пізнанні.

Зросле на ґрунті «критики чистого розуму» неокантіанство, уособленим якого стали В.Дільтей, Г.Зіммель, В.Віндельбанд, Г.Рікерт, вдало і впливово заявило про суб'єктивність історичного й соціального життя, котре для того, щоби пізнати, необхідно «відчути» на рівні індивідуальних і неповторних для кожної епохи культурно-історичних особливостей, дешифрувати знаково-символічні прояви людської діяльності. В епіцентрі неокантіанців – логіка історичного дослідження, спосіб мислення науковця, індивідуалізуючий метод вивчення, інтерпретація, тлумачення історичних джерел як «зовнішніх документів», в яких втілилися «внутрішні» психічні явища⁹⁹. На початку ХХ ст. сприйняття історичного джерела як «психічного продукту», концентру суб'єктивних знань, індивідуальних емоцій і переживань, кумуляції конкретно-історичної епохи й інші спадкові риси неокантіанства визначають розвиток джерелознавства, споріднених та суміжних наукових дисциплін.

Породжені неокантіанством зміщення в гуманістиці, були підхоплені й апробовані соціологічною історією. Проголошений М.Вебером орієнтир на вивчення логіки утворення понять, як найнадійніший спосіб трансформації суб'єктивного світу історика в об'єктивний світ історичної науки, спрямував науковців до серйозних термінологічних пошуків, зосереджених на понятійно-логічних конструкціях лексем. «Виведення» загального образу поняття мало відбуватися на ґрунті емпіричного документального матеріалу. Цей постулат був двоякого значення для галузей знань про документ. По-перше, посилюється прагнення з'ясувати «ідеальний тип»

⁹⁸ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.170.

⁹⁹ Губман Б.Л. Смысл истории: очерки современных западных концепций. – Москва, 1991. – С.47–49; Зиммель Г. Проблемы философии истории (этюды по теории познания). – Москва, 1898. – С.40; Риккерт Г. Философия истории. – Санкт-Петербург, 1908. – С.140–148 та ін.

історичного джерела, документа, тобто, розкрити їх узагальнений образ – змоделювати форму і конструкцію, інтерпретувати абстрактний зміст. По-друге, відбувається актуалізація спеціальних історичних дисциплін, зокрема джерелознавства. Тому поява ідей про документологію як метанауку, термінологію як спеціальну галузь мовознавства, укорінення особливого статусу документа як джерела інформації й засобу комунікації, загальнокультурного явища та породження індивідуальної психіки виглядають цілком закономірними. Їм належало стати визначниками народження нового типу знання про документ у науці XX ст. Відтоді той рішуче й невпинно вивчається як формальний і логічний об'єкт інтерпретації (філософська й лінгвістична герменевтика, текстологія, семіотика), породження загальних культурних процесів, відбиття колективного й індивідуального в тексті, єдність форми та змісту. Поряд із новаційними тенденціями розвивались традиційні напрями науки про документ. Історіографічний аналіз тематичних студій підтверджує справедливність зроблених висновків.

The article outlines conditions of the document science evolution in the XIX century as well as its organizational development. Emphasis is laid upon the role of universities, specialized educational establishments, particularly, the School of Charters, the role of archives as research centers of document study is evaluated. The article outlines as well basic findings of archaeography, source studies, and other specialized historic disciplines in the field of document studies, the environment of its creation and functioning. It reveals the development factors of wide interpretation of the notion «document», the rise of the documentation science of P.Otlet upon ideas expressed by Ch.V.Langlois and Ch.Seignobos.

